

واکاوی راهبردی تعلیم و تربیت از دیدگاه قرآن کریم و سنت

حمید رحمتی^۱، حسن فلاح احمد چالی^۲، مهدی محمدیان امیری^۳

^۱ دانشجوی مقطع دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی، بابل، ایران

^۲ استادیار ادیان و عرفان اسلامی، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی، بابل، ایران (نویسنده مسئول)

^۳ استادیار فقه و حقوق اسلامی، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی، بابل، ایران

چکیده

تعلیم و تربیت را می‌توان از مهم‌ترین اهداف انبیاء و ائمه اطهار (ع) دانست جامعه‌ای که از این دو عنصر استفاده کند و دو مهم را از لا به لای اذهان و کتاب‌ها خارج کند و در متن جامعه پیاده کند روز به روز به جامعه‌ی مورد رضایت خداوند متعال نزدیک‌تر و جوامعه‌ای که از این دو اصل غفلت کند و این دو را به دست فراموشی سپارند به وادی هلاکت و سقوط نزدیک‌تر خواهند شد ما در این پژوهش با استفاده از روش توصیفی و تحلیلی ابتدا به تعریف تعلیم و تربیت و سپس به اهمیت و جایگاه آن دو بحث پرداخته‌ایم و در انتها به این نتیجه رسیده‌ایم که مهم‌ترین هدف تعلیم و تربیت رسیدن به قرب و رضوان الهی و باعث امنیت و رشد بهتر جامعه خواهد شد.

واژه‌های کلیدی: تعلیم، تربیت، قرآن کریم، سنت

۱- مقدمه

تعلیم و تربیت اسلامی انسان و چگونگی دستیابی او به کمالات بی‌نهایت، از دیرباز دغدغه اصلی و ذهنی اندیشمندان و صاحب‌منصبان عرصه تعلیم و تربیت اسلامی بوده است. تعریفی که در متن مصوب سند فلسفه تربیت آمده است عبارت است از: فرآیندی تعاملی زمی‌نه‌ساز تکوین و تعالی پیوسته هویت متربیبان، به صورتی یکپارچه و مبتنی بر نظام معیار اسلامی، به منظور هدایت ایشان در مسیر آماده شدن جهت تحقق آگاهانه و اختیاری مراتب حیات طیبه در همه ابعاد (مبانی نظری سند تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی: ۱۳۹۰، ۱۲۹). «فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی» یکی از علوم فلسفی اسلامی است که با روش عقلی به بازشناخت و بازنگاشت منظم بنیان‌های فلسفی و نظری تعلیم و تربیت اسلامی، از یک سو، و استنتاج و استنباط مدلول‌های تربیتی متناسب با آنها از سوی دیگر، می‌پردازد (بهشتی: ۱۳۹۰).

انسان، مجموعه‌ای از خصایل، ویژگی‌ها و قوای جسمی، روحی روانی، عاطفی و اجتماعی است. کاربرد متعادل و متناسب این قوا ستوده و افراط و تفریط در کاربرد آنها متضمن اثرات منفی است (نظری و همکاران: ۱۳۹۸). انسان‌شناسی عنوان عام و منظومه معرفتی است، که هرگونه شناخت انسان را از حیث فلسفی، عرفانی، اخلاقی و تجربی شامل می‌شود بدون شناخت انسان نمی‌توان استعدادها و نیازهای او را شناخت. با شناخت صحیح انسان و ابعاد گوناگون وجود اوست که می‌توان به بهره‌برداری صحیح از استعدادها و نیازهای او پرداخت. ازدیگر سو، بدون شناخت انسان، مسئله اساسی تربیت به حل و فصل نهایی خود نخواهد رسید؛ یعنی تا انسان شناخته نشود، نمی‌توان یک نظام و تربیتی صحیح برای رشد انسان عرضه نمود (مدور و همکاران به نقل از خسروپناه و نصری: ۱۳۹۹).

شناخت بهتر حقیقت، استعدادها و جایگاه انسان، در رفتار انسان‌ها تأثیرگذار است و می‌تواند چراغ راه پرورش ذهنی، روانی، اخلاقی و مذهبی آنان گردد. انسان‌شناسی از این منظر، از آن جهت می‌تواند سودمند باشد که هم کارکرد شناختی دارد و هم رفتاری، و در واقع بین مقام نظر و عمل پیوند می‌زند (مومنی: ۱۳۹۵). آنچه مسلم است در این مسیر پیچیده و طولانی، ابتدا فلاسفه و اندیشمندان مسلمان باید مبانی و ارکان تعلیم و تربیت را که به تعبیری همان فلسفه تعلیم و تربیت است ترسیم کنند، سپس دانشمندان علوم تربیتی راه‌کارهای مناسب عملی را کشف و ارائه نمایند. تنها پس از این است که می‌توان انتظار یک جامعه تربیتی مبتنی بر مبانی اسلامی متولد شود (سنگی و رضایی: ۱۳۹۵). با عنایت به آنچه که گفته شد و نیز پیشینه مطالعاتی پژوهش حاضر درصدد است تا به تبیین فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی متناسب با استعدادها و وجودی انسان بپردازد. در این راستا پژوهش‌های فراوانی صورت گرفته، که در این می‌ان می‌توان به پژوهش‌هایی همچون: مدور و بهشتی (۱۳۹۹)، نائینی و همکاران (۱۳۹۸)، اخلاقی (۱۳۹۴)، هاشمی‌ان و همکاران (۱۳۹۶)، و ... اشاره نمود.

۲- ادبیات تحقیق**مفهوم و تعریف تعلیم**

در لغت‌نامه دهخدا آموزش اسم مصدر از آموختن. عمل آموختن است، منظور از آموزش (instruction) فعالیت است که در خدمت پرورش و کارآموزی است. معمولاً فعالیت‌هایی را که معلم به قصد آسان کردن یادگیری در یادگیرندگان به تنهایی یا با کمک مواد آموزشی انجام می‌دهد، آموزش می‌نامند (سیف: ۱۳۸۴). «تعلیم» واژه‌ای است عربی از ماده علم که به معنای آموزش و یاد دادن است چنانچه که تعلم نیز به معنای یاد گرفتن است (گروهی از نویسندگان زیر نظر مصباح یزدی: ۱۳۹۰، ۲۵).

مفهوم و تعریف تربیت

تربیت که معادل فارسی آن را «پرورش» دانسته‌اند از مشتقات ماده «ربو» است که به معنای «برآمدگی» و «زیادی» است. چنانکه به بهره پول نیز ربا می‌گویند همین معنای اصلی در مصدر باب افعال بی هیچ تغییری به جا مانده است چرا که «إربا»

به معنای زیاد کردن است (گروه نویسندگان زیر نظر مصباح یزدی: ۱۳۹۰، ۲۶ - ۲۵) همانگونه که خداوند متعال در سوره مبارکه بقره آیه ۲۷۶ می‌فرماید:

"يُمَحِّقُ اللَّهُ الرَّبَا وَيُرِي الصَّدَقَاتِ"

ترجمه: خداوند، ربا را نابود می‌کند؛ و صدقات را افزایش می‌دهد!

ولی در اصطلاح شهید مطهری در تعریف تربیت بیان داشته که تربیت عبارت از: پرورش دادن یعنی استعدادهای درونی را که بالقوه در یکی شی موجود است به فعلیت در آوردن و پروردن و لهذا تربیت فقط در مورد گیاه، حیوان و انسان صادق است و گر در مورد غیر جاندار این کلمه را به کار ببریم مجازاً به کار برده‌ایم نه آنکه به مفهوم واقعی آن شی را پرورش داده‌ایم. که این پرورش دادن‌ها به معنای شکوفا کردن استعدادهای درونی آن موجودات است که در مورد موجودات زنده صادق است و از همین جا معلوم می‌شود که تربیت باید تابع و پیرو فطرت یعنی تابع و پیرو سرشت شی باشد (مطهری: ۱۳۷۲، ۵۷ - ۵۶).

۳- روش تحقیق

پژوهش حاضر به صورت اسنادی، از نوع توصیفی - تحلیلی می‌باشد. شیوه گردآوری اطلاعات نیز کتابخانه‌ای است، ادبیات پژوهش در این موضوع با مطالعات مستندی که از سوی دیگران انجام شده است مورد ملاحظه قرار گرفته و سایر اطلاعات نیز از طریق بررسی‌های کتابخانه‌ای، اینترنتی و مقالات داخلی و خارجی انجام پذیرفت. در شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای محقق یافته‌های مصاحبه‌ای و کتابخانه‌ای را گردآوری می‌کند و با استفاده از روش استقرائی به فشرده‌سازی اطلاعات از طریق بخش‌بندی و سپس به تجزیه و تحلیل می‌پردازد و در نهایت حکم صادر می‌کند و پاسخ مسئله تحقیق را به اتکای آنها می‌یابد. روش‌های کتابخانه‌ای در تمامی تحقیقات علمی مورد استفاده قرار می‌گیرد، ولی در بعضی از آنها در بخشی از فرایند تحقیق یعنی مطالعه ادبیات و سوابق پژوهی، استفاده می‌شود (حافظ‌نیا: ۱۳۹۲، ۱۹۶).

۴- یافته‌ها

جایگاه تعلیم از منظر قرآن کریم

مهم‌ترین و اساسی‌ترین موضوع در رابطه با علم، تعلیم و تعلم و به عبارت دیگر یاددهی و یادگیری است. در اهمیت این موضوع همی‌ن بس که خداوند در کلام مجیدش، خود را به عنوان معلم قرآن یاد می‌کند: «الرَّحْمَنُ عَلَّمَ الْقُرْآنَ» ترجمه: قرآن را تعلیم فرمود. (سوره مبارکه رحمن، آیه ۲) و در برخی آیات دیگر نیز پیامبران عظام خویش را با این عنوان یاد می‌نماید: «رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» (سوره مبارکه بقره، آیه ۱۲۹). ترجمه: پروردگارا در میان آنان فرستاده‌ای از خودشان برانگیز تا آیات تو را بر آنان بخواند و کتاب و حکمت به آنان بیاموزد و پاکیزه‌شان کند زیرا که تو خود شکست‌ناپذیر حکیمی. نیاز انسان‌ها به تعلیم و تعلم در طول تاریخ و در تمامی زمان‌ها و سرزمین‌ها از نظر هیچ فرهنگی نادیده گرفته نشده است. بنابراین برای رسیدن به اصول و روش‌های مطلوب تعلیم، شایسته است ویژگی‌ها و روش پیامبران الهی و بندگان برگزیده خداوند به عنوان الگوهای کامل و قابل اقتدا در تمام ابعاد زندگی به ویژه امر تعلیم انسان‌ها که در آیات قرآن و روایات معصومان بدان اشاره شده است، بررسی شود. قرآن کریم، اصول و روش‌های خاصی را برای تعلیم انسان‌ها بیان می‌کند که می‌توان از آن برای آموزش دانش‌ها و علوم مختلف بهره برد. برخی از مسایلی که در باره تعلیم در قرآن و روایات معصومان (ع) ملاحظه می‌شود، شامل آرایه‌الگو، استمرار تعلیم، بیان فلسفه و علت حکم، تنوع بیان و طرح پرسش است (ابراهیمی و همکاران: ۱۳۹۷).

اهمیت تربیت

پرورش انسان مهم‌ترین جنبه زبانی قرآن است، که به شیوه‌های گوناگون به اجرای آن پرداخته و در حقیقت، می‌توان گفت: هدف اصلی قرآن تربیت افراد بشر بوده است. هر چند قرآن کریم در زمینه‌های گوناگون علوم انسانی سخن گفته است، ولی نمی‌توان پذیرفت که زبان قرآن زبان اقتصاد، روان‌شناسی، حقوق یا جامعه‌شناسی است؛ اما می‌توان به این امر اذعان کرد که زبان قرآن زبان تربیت است و قرآن برای پرورش انسان‌ها نازل شده؛ زیرا همه آیات قرآن دارای پیام تربیتی است (احسانی: ۱۳۸۷).

تربیت از منظر قرآن کریم

تعبیری که معمولاً قرآن از کلمه «تربیت» می‌کند، لغت «تزکیه» است: «فَقَدْ أُلْحَحَ مَنْ زَكَاها * وَقَدْ حَابَ مَنْ دَسَّها» (سوره مبارکه شمس، آیات ۱۰-۹) یا در جای دیگر: «فَقَدْ أُلْحَحَ مَنْ تَزَكَّى * وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى» (سوره مبارکه اعلی، آیات ۱۵-۱۴) یا در سوره مبارکه جمعه که هدف از بعثت پیامبر اسلام (ص) ذکر می‌شود: «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمَمِ مِنْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» (سوره مبارکه جمعه، آیه ۲).

«تزکیه» به عنوان بیان مفهوم تربیت در قرآن، چندین مورد به کار رفته است. «تزکیه» از نظر لغوی یعنی «پیراستن و پاک کردن از آلودگی‌ها و شوائب». کلمه «زکات» نیز با «تزکیه» هم خانواده است یعنی تزکیه و زکات از یک ریشه‌اند و اگر معنای تزکیه، پیراستن و پاک کردن از آلودگی‌ها باشد، کلمه زکات نیز تقریباً به همین مفهوم به کار رفته است. به سخنی، گفته می‌شود زکاتی که به مال تعلق می‌گیرد، در واقع، پیراستن مال است از قسمتی که حقوق مردم به آن تعلق گرفته است و اگر این قسمت از مال جدا شد، بقیه مال، گوارا و پاک و قابل بهره‌برداری است و از هر گونه طمع و کینه و نفاق و نظر سوئی به دور خواهد بود. اما اگر چنانچه حق مردم از مال پرداخت نشد، این مال، پاک شده و پیراسته نیست، آلوده است و طبعاً این مال برای صاحب خود آن برکت، پاکی، صفا و پیراستگی را ندارد. آنجا که تزکیه درباره نفس و رو و جان و روان به کار رفته، به معنای پیراستن روح و فکر از هر گونه آلودگی است: آلودگی فکری، اخلاقی و روحی. پیراستن از این مسائل جنبه تزکیه کار است. همچنین تزکیه ارتباط تنگاتنگی با بصیرت و توبه دارد. بصیرت هدیه‌ای ناب الهی است که کسب آن آداب و ترتیب خاصی را می‌طلبد و به افراد مؤمن حقیقی و مخلص داده می‌شود. استاد مطهری اولین گام در راه تهذیب و تزکیه نفس و تحصیل بصیرت را توبه می‌داند. الزام به ذکر است که در سلوک عرفا نیز توبه نخستین گام به شمار می‌آید، چرا که انسان با توبه از گناهان رها و آماده تابش نور حق به باطن خود می‌شود. ایشان در این زمینه می‌گوید: «در احادیث و روایات اسلامی همواره بر توبه و تزکیه تأکید شده است. توبه آدمی را پاک و باطن درونی انسان را آماده و مهیا برای رسیدن به تزکیه می‌کند. پس مؤمنین باید در اولین قدم توبه را به جا آورده تا روح انسان با ضمیر پاک آماده دریافت نور حق شود» (شیخانی و ملکوتی به نقل از مطهری: ۱۳۹۲). بعد از توبه نوبت به مراقبه می‌شود مراقبه یعنی انسان بر پیمان خود بر خدا و وفای بر عهد مراقبت نماید و عهد شکنی نکند در مرحله بعد نوبت به محاسبه و ارزیابی می‌رسد انسان به وسیله محاسبه می‌زان موفقیت یا عدم موفقیت خود را می‌شناسد و در احادیث فراوانی انسان را تشویق به محاسبه و ارزیابی نموده‌اند و بیان داشته‌اند که به حساب خود رسیدگی کنید قبل آنکه به حساب شما برسند (مطهری: ۱۳۷۲).

جایگاه تعلیم و تربیت در آیات قرآن کریم

اهمیت تربیت و پرورش صحیح قوای جسمی و روحی از جمله امور بسیار ضروری در زندگی تمامی انسان‌هاست، چه اینکه تنها از این راه است که قابلیت‌ها و استعدادهای ذاتی انسان شکوفا شده، به رشد و کمال واقعی دست خواهد یافت. از این رو کوچکترین بی‌توجهی نسبت به امر تربیت، زیان‌های جبران ناپذیری را برای فرد و جامعه در پی خواهد داشت. قرآن کریم در آیات فراوانی، اهمیت تربیت و تقدم آن بر تعلیم را گوشزد کرده است. در آیه‌ای با منت گذاشتن بر مردم می‌فرماید:

"لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ..."
ترجمه: خدا بر مؤمنان منت گذاشت، که رسولی از خودشان در میان آنان برانگیخت، که بر آنها آیات خدا را تلاوت کند، و تربیتشان کند، و کتاب و حکمت را به آنها بیاموزد (سوره مبارکه آل عمران، آیه ۱۶۴).

امام خمینی (قدس سره) درباره این آیه می‌فرماید:

«خدای تبارک و تعالی در یک سطح آموزش و پرورش را ذکر می‌فرماید، و در هیچ چیز از امور دنیایی خدا نفرموده است که من منت بر مردم گذاشتم، لکن ... در مورد تعلیم و تربیت ... با تعبیر منت گذاشتن بر مردم می‌فرماید: منت گذاشته و پیغمبر را برای آموزش و پرورش فرستاده و پرورش را قبل از آموزش ذکر می‌فرماید». در جای دیگر، در توضیح آیه مزبور، چنین ادامه می‌دهد:

«تزکیه را مقدم ذکر فرموده است معلوم می‌شود، تزکیه نفس از علم و حکمت بالاتر است، همینطور هم هست، اگر افراد یک ملت تزکیه و تربیت شده باشند، آن ملت پیشرو است». بنابراین، اگر چه از جهت زمانی، تعلیم بر تربیت مقدم است و تا وقتی که مربی آگاهیهای لازم را به متری ندهد، تربیت او امکان پذیر نخواهد بود، اما از جهت رتبه و اهمیت، بعد از تربیت قرار دارد و به عنوان وسیله و ابزاری در خدمت تربیت می‌باشد.

خلاصه تعلیم و تربیت با توجه به آیات قرآنی و سخنان اندیشمندان اسلامی، از جهت دامنه و قلمرو، اهداف، نظری و عملی بودن و شرایط با یکدیگر تفاوت دارند، اما به دلیل وابستگی عملی با یکدیگر، رابطه تنگاتنگی نیز بین آن دو وجود دارد، به گونه‌ای که تعلیم مقدمه و زمینه‌ساز تربیت بوده و از آن تأثیر نیز می‌پذیرد و هر کدام مکمل دیگری است.

تربیت به خاطر اهداف عالی و ارزشمندش که شامل جنبه‌های جسمی و روحی، فردی و اجتماعی و ... می‌شود، بر تعلیم که تنها به رشد نیروی فکری انسان می‌پردازد، مقدم بوده و برتری دارد و خدای تعالی آن را در آیات متعددی، مورد توجه قرار داده و به اهمیت تربیت و ارزش والای آن اشاره کرده است (الهامی‌نیا: ۱۳۷۸، ج ۱، ۳۵).

۵- بحث و نتیجه‌گیری

تربیت صحیح اسلامی یعنی تربیتی بدون افراط و تفریط نتایج فراوانی را به همراه خواهد داشت که از جمله:

۱. امنیت به جامعه بر می‌گردد و قتل و غارت از بین می‌رود و امید به زندگی بیشتر خواهد شد.
۲. افراد نسبت به یکدیگر احساس مسئولیت بیشتری می‌کنند و به این ترتیب جامعه اتحاد بیشتری پیدا خواهد کرد.
۳. تعلیم و تربیت صحیح باعث رشد و متعالی افراد و جامعه در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و ... خواهد شد.
۴. مهم‌ترین نتیجه این دو مهم رسیدن به قرب و رضوان الهی است.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. امام علی (علیه‌السلام)، "نهج البلاغه"، ترجمه علی نقی فیض الاسلام، انتشارات احمدی، تهران، ۱۳۷۷
۳. ابراهیمی، طیبه، شاهرودی، محمدرضا، صادق‌پور، حلیمه خاتون، "اصول تعلیم و تعلم بر پایه آیات و روایات"، نشریه پویش در آموزش علوم انسانی، شماره ۱۲، پاییز ۱۳۹۷، ۳۰-۱۳
۴. احسانی، محمد، "زبان قرآن و تعلیم و تربیت"، نشریه معرفت، شماره ۱۳۰، پاییز و زمستان ۱۳۸۷، ۵-۱
۵. الهامی‌نیا، علی اصغر، "تعلیم و تربیت در اسلام"، انتشارات سپاه پاسداران انقلاب اسلامی نمایندگی ولی فقیه اداره آموزش‌های عقیدتی سیاسی، قم، ۱۳۷۸
۶. بهشتی، سعید، "کاوش‌هایی در فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی بر مبنای شماری از دیدگاه‌های معرفت‌شناختی صدرالمتهالین"، فصلنامه علمی و پژوهشی اندیشه‌های نوین دینی، شماره ۲۶، پاییز ۱۳۹۰، ۱۶۴-۱۴۳
۷. حافظ‌نیا، محمدرضا، "مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی"، سمت، تهران، ۱۳۹۲
۸. سنگی، محمدصادق، رضایی، محمدهاشم، "درآمدی بر اندیشه‌های تربیتی علامه طباطبائی"، نشریه معرفت، شماره ۲۳۶، مرداد ۱۳۹۶، ۷۰-۵۹
۹. سیف، علی‌اکبر، "روان‌شناسی تربیتی، پیام‌نور، ۱۳۹۰
۱۰. شیخانی، محمد اسماعیل، ملکوتی، محمد جواد، "تعلیم و تربیت مبتنی بر آیات و روایات از دیدگاه شهید مطهری"، فصل‌نامه نشریه سراج منیر، شماره ۱۱، تابستان ۱۳۹۲، صفحات ۱۱۰-۹۵
۱۱. صادق زاده قمصری، علیرضا و همکاران، "مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران"، شورای عالی انقلاب فرهنگی، تهران، ۱۳۹۰
۱۲. قرائتی، محسن، "تفسیر نور"، درس‌هایی از قرآن، تهران، ۱۳۹۴
۱۳. گروه نویسندگان زیر نظر آیت‌الله محمد تقی مصباح یزدی، "فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، تهران، ۱۳۹۰
۱۴. مدور، معصومه، فرمهبینی فراهانی، محسن، بهشتی، سعید، "مبانی تربیت اخلاقی در نظریه انسان‌شناسی شهید مطهری (ره)"، فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، شماره ۴۸، پاییز ۱۳۹۹، ۳۰-۵
۱۵. مطهری، مرتضی، (۱۳۷۲)، "تعلیم و تربیت در اسلام"، چاپ بیست و دوم، انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۷۲
۱۶. مومنی، ناصر، "تربیت انسان در پرتو انسان‌شناسی صدرایی"، دوفصلنامه علمی پژوهشی حکمت صدرایی، شماره ۲، بهار و تابستان ۱۳۹۶، ۱۶۷-۱۵۳
۱۷. نظری، محمود، سرمدی، محمدرضا، فرج‌اللهی، مهران، اسمعیلی، زهره، "کشف مبانی فلسفی آموزه‌های تربیتی وصیت‌نامه شهدای دانشجوی دوران دفاع مقدس"، نشریه علمی پژوهشی در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، شماره ۴۴، پاییز ۱۳۹۸، ۱۳۷-۱۱۱